

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.096>
УДК 355.426:025.171(477.4)

Ярослав ТИНЧЕНКО

кандидат історичних наук,

заступник директора з наукової роботи,

Національний військово-історичний музей України (Київ, Україна)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

ПОЛЬСЬКІ ПОВСТАНСЬКІ ЗАГОНИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ 1863—1864 рр. У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ

Мета — оприлюднення й систематизація інформації, яка зберігається в архівах, про організацію та бойову діяльність польських повстанських загонів та території Правобережної України у 1863—1864 рр. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, верифікації, науковості. Задіяно хронологічний, біографічний, проблемно-пошуковий, ретроспективний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії зібрано, проаналізовано та описано історію створення, бойової діяльності й подальшу долю всіх польських повстанських загонів, що діяли на Правобережжі України. З'ясовано імена командирів цих підрозділів, а також досліджено їхній життєвих шлях та обставини загибелі. **Висновки.** Метою організованих у Правобережній Україні польських повстанців було пробитися до білоруських губерній, щоб звідти, об'єднавшись із місцевими загонами, діяти в тилу російських військ, які наступали у Царстві Польському. Повстання на території України розпочалося в ніч із 26 на 27 квітня 1863 р. й було розгромлено до середини травня. Організація повстанських загонів почалася задовго до цієї дати, польські аристократи сприяли забезпеченню май-

Цитування: Тинченко Я. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863—1864 рр. у світлі джерел. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 96—118. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.096>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

бутніх вояків усім необхідним: кінями, зброєю, одягом, продовольством та ін. Польські повстанські загони були добре організованими, але малочисельними й перебували на дуже великій відстані один від одного. Через це переважна більшість із них була розбита, а організатори та командири загинули в боях із ворогом або були захоплені в полон і страчені пізніше. Поталанило врятуватися лише загону Едмунда Ружицького, через що в польській та українській історіографії історія повстання 1863—1864 рр. розглядається передусім крізь призму його бойової діяльності. Інші герої тієї доби фактично забуті. Водночас в архівах України зберігається чимало недосліджених документів, завдяки яким у подальших публікаціях можна більш широко розкрити цю тему.

Ключові слова: *Польське повстання 1863—1864 рр., Едмунд Ружицький, Ромуальд Ольшанський, Петро Хойновський.*

Події Січневого повстання 1863—1864 рр. на території України в наші часи, на тлі збройної агресії Російської Федерації та безпрецедентної допомоги від Польщі, мають важливе значення для розуміння історичних процесів, що об'єднують наші народи. Повстання на території Правобережної України, яке відбулось у 1863 р., мало виразно польський характер. Українське селянство під час цих подій було на іншому боці та часто брало безпосередню участь у бойових зіткненнях із польськими загонами. Попри це, обов'язком українських істориків, особливо зараз, є віддання шани польським повстанцям з України 1863—1864 рр., які, згідно з виявленими архівними джерелами, не зазіхали на наші території, а прагнули дістатися білоруських та польських губерній аби там узяти участь у збройній боротьбі за незалежність власної країни.

Незважаючи, що на тему Польського повстання 1863—1864 рр. та України у вітчизняній історіографії написано чимало, у цих дослідженнях порушуються національні, культурні, економічні, політичні, соціальні й інші питання, які не належать до царини військової історії. Проте в українській історіографії взагалі відсутні будь-які дослідження, присвячені суто воєнно-історичним темам: створенню на території України в 1863—1864 рр. повстанських загонів, їхньому бойовому шляху, біографіям командирів і найбільш відомих бійців, озброєнню та уніформі тощо.

Наприклад, у 2017 р. було видано колективну монографію «Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів». В анотації до видання зазначено, що в ньому «розкрито не лише передісторію та перебіг повстання, а й долю окремих його учасників». Фактично ж у праці немає інформації, присвяченої власне організації загонів, збройної боротьби з російськими військами, біографіям і долям командирів підрозділів [1].

У деяких статтях українських авторів можна зустріти короткі згадки бодай про діяльність загону підполковника Е. Ружицького на території Волинської губернії, але зазвичай вона має дуже загальний характер і є наслідком запозичення з популярних польських та інших публікацій, розміщених у вільному доступі в мережі Інтернет. Як приклад можна навести статтю І. Мозгового, автор якої, оповідаючи про бойові дії Е. Ружицького, просто використовує інформацію з іноземних варіантів онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» [2].

Водночас у Центральному державному історичному архіві України в Києві збереглася величезна колекція документів, присвячених особам та подіям, пов'язаним із Польським повстанням 1863—1864 рр., яка залишається практично недослідженою. Це, передусім, слідчі справи безпосередніх учасників боїв, захоплених у полон, рапорти різних поліцейських і військових чинів, звіти про спостереження за поляками та обшуки, доноси, листування щодо осіб, які співчували повстанню, а також розгляд клопотань емігрантів, котрі з часом вирішили повернутися на Батьківщину. Серед архівних матеріалів зберігається й певна кількість документів військово-історичного характеру: рапорти командирів військових частин, звіти поліції, про організацію повстанських загонів, їхніх керівників, а також участь у повстанні мешканців того або іншого повіту Правобережної України. Переважна більшість цих документів залишаються поза увагою дослідників і досі не введені в науковий обіг.

Найбільшу кількість документів, пов'язаних саме з організацією та бойовою діяльністю повстанських загонів, зосереджено у фонді 489 ЦДІАК України — «Документи про польські повстання. Колекція, зібрана головою Київського військово-польового суду Новицьким Г.В.». У цьому фонді 205 одиниць зберігання й він пов'язаний не лише з польськими питаннями, а взагалі з життям та діяльністю генерала від артилерії, голови військово-польового суду над учасниками й симпатиками Польського повстання Георгія Васильовича Новицького. У фонді Г.В. Новицького серед інших паперів відклалися рапорти та звіти про бойові зіткнення з польськими повстанцями, що особливо цікаво в контексті історії повстання 1863—1864 рр. на території України. Фонд збирався ще за життя Г.В. Новицького з метою, вочевидь, написання в подальшому великої книги мемуарів або біографічної монографії про діяння цього генерала. Саме тому у ньому збереглися документи, в яких докладно описується протиборство з поляками передусім Київської губернії, які зважилися на безпосередню участь у збройному повстанні.

Окремі доповіді поліції про формування, пересування та участь у збройних загонах повстанців мешканців різних повітів Правобережної України відклалися у фондах 471 («Військово-слідча комісія при київському ордонансгаузі для розгляду справ про учасників Польського повстання 1863 р.») та 473 («Слідча комісія для розгляду політичних справ при київському, подільському і волинському генерал-губернаторові, м. Київ, 1846—1882»).

Інформація з архівних документів доповнюється іншим типом джерел: полковими історіями російської армії, в яких, зазвичай, ретельно фіксувалася інформація про будь-які бойові дії конкретної військової одиниці. Причому полкові історії часто створювалися на підставі архівів частин, які могли не зберегтися до наших днів. Події Польського повстання 1863—1864 рр. на території України, бойову діяльність загонів та боротьбу з ними докладно висвітлено у кількох полкових історіях, що широко цитуються в нашому дослідженні.

Напередодні виступу

У процесі дослідження архівних документів було виявлено, що організаційна робота щодо польського повстання на території України, точніше Київської та Волинської губерній, мала плановий характер і конкретні цілі. Окремі польські аристократи бралися забезпечувати повстанців провізією, кіньми, одягом, зброєю. Наприклад, пізніше було встановлено, що лише брати графи Браницькі широко допомагали всіма можливими способами, зокрема надавали коней. Так, у маєтках Владислава Браницького повстанці отримали 46 коней, у Олександра Браницького — 59, у Костянтина Браницького — 50. Крім того, тут на них чекали задалегідь нагромаджені запаси зброї, провізії, а подеколи навіть й одягу¹. Завдяки такій широкій підтримці аристократії загони швидко здобували коней, зброю та все необхідне для походу. Водночас польські аристократи допомагали не напряму, а через управителів своїх маєтків, які часто ставали командирами повстанських формувань. Через це після придушення повстання російська влада не змогла зібрати доказів про безпосередню участь у ньому аристократії, тож вони самі та їхні маєтки не потрапили під репресії.

До загонів вступали насамперед дрібні шляхтичі, інтелігенція (студенти, гімназисти), а також працівники сільськогосподарських економій, що належали полякам. Місцеві селяни бачили всі ці приготування та доповідали поліцейським справникам. Але останні здебільшого не вживали жодних заходів для перешкоджання збору повстанців.

Організатори виступу на території Правобережної України були прагматично налаштовані щодо перспектив залучення українських селян. Командири польських загонів зачитували їм так звані «золоті грамоти», в яких обіцялася безкоштовна роздача землі та інші блага, але навіть самі поляки особливо не вірили у вплив цих актів. У 1861 та 1862 рр., напередодні повстання, у кількох виданнях було опубліковано докладні статистичні звіти по десяти західних губерніях Російської імперії, з яких випливало, що поляки та католики становлять тут абсолютну меншість. Ці дані широко оприлюднювалися у суспільстві й організатори повстання також знали про них. Згідно з тогочасною статистикою, на території Київської, Волинської та Подільської губерній на той час мешкали 1 217 118 православних, 204 243 католика, 195 647 юдеїв, 1 751 протестант і 45 «магометан» [3, С. 13].

У ЦДАК України збереглися списки учасників повстання 1863 р., складені пізніше місцевою поліцією по повітах і станах. Це — сотні прізвищ й імен, подекуди із зазначенням матеріального стану (та звітами про його реквізицію), додатковими біографічними даними. Всі без винятку списки рясніють винятково польськими (католицькими) іменами і прізвищами. Лише в одному з них — із Радомишльського повіту Київської губернії, зазначено імена селян с. Потіївка Івана Кузьменка та с. Єзерна Сидора Мальваного². Це свід-

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 4 зв.

² Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 4.

чить про те, що серед польських повстанців діяли й українські селяни, але такі факти були здебільшого винятками.

Російська влада добре знала про наміри щодо організації повстання, які нуртували в польському суспільстві. Згідно зі свідченнями полкових істориків (тут і далі цитати подаємо без перекладу — Я. Т.), ще 1862 р. «начали появляться мелкие шайки бунтовщиков», і відтоді війська були готові до можливого спалаху повстання. До Київської, Подільської та Волинської губерній передислокували 3-тю легку кавалерійську дивізію (шість полків), яка мала у зародку придушити найменші спроби збройного виступу [4, С. 53].

З початком Січневого повстання у Царстві Польському всі суміжні з ним території оголошувалися на воєнному стані. 17 січня 1863 р., згідно з наказом командувача Київського військового округу генерала Анненкова, на воєнний стан було переведено Володимир-Волинський повіт Волинської губернії. Його військовим начальником призначено командира резервної бригади 2-ї кавалерійської дивізії генерал-майора Салькова³. Цей повіт став великим базовим табором російських військ для дій проти повстанців із боку Волині. Тут було сформовано Північний (або Володимирський) загін, куди в подальшому ввійшли частини 3-ї, 5-ї кавалерійських, 4-ї, 8-ї, 9-ї, 13-ї піхотних та інших дивізій.

Щойно почалося Січневе повстання, на території України для оборони від поляків було організовано сільську варту, яка станом на червень 1863 р. нараховувала 187 654 особи [5, С. 172]. Ось як описував діяльність сільської варти новоград-волинський повітовий справник: «Едва вспыхнул мятеж, как по всем селениям образовались сильные, вооружённые косами и топорами караулы, которые не пропускали через селения ни одного подозрительного человека. По всем селениям было по несколько человек конных в карауле, которые доносили мне о движении шаяк; почти каждый час я получал с разных пунктов или письменные, или словесные сведения о мятежниках»⁴. У низці джерел збереглися докладні свідчення про те, як українські селяни активно боролися з польськими повстанцями.

Як впливає з поліцейських звітів, котрі зберігаються в архівах, польські патріоти України добре усвідомлювали, що підняти повстання на своїй малій батьківщині їм не вдасться. Мета організації повстанських загонів у Волинській та Київській губерніях була зовсім іншою — прорватися на північ, до Білорусі, де спробувати відволікти частину російських військ на себе. Долучившись до загонів у Мінській губернії, повстанці з України планували діяти в тилу каральних військ, що наступали у Царстві Польському.

Саме тому поляки не стали організовувати загони на Поділлі, адже шанс прорватися на північ крізь російські залоги вони не мали. Як свідчив у 1866 р. очільник Подільської губернії: «Из доставленных мне уездными исправниками сведений видно, что через Подольскую губернию проходи-

³ Там само. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 1.

⁴ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 20.

ла одна только мятежная шайка Ружицкого и, проследуя 10 мая 1863 г. через 3-й стан Литинского уезда, ушла в Волинскую губернию, в Житомирский и Новоградволинский уезды, — сражения с этою шайкою наших войск не было, потому что высланный для уничтожения оной отряд не успел настичь её, при переходе этой шайки присоединилось к ней из Литинского уезда частью силою и отчасти добровольно до 65 человек. В прочих уездах Подольской губернии шаек формировано не было и таковые через эти уезды не проходили»⁵.

Повстання на території Волинської та Київської губерній спалахнуло в ніч із 26 на 27 квітня 1863 р. й було майже скрізь придушено до середини травня. Коли почався цей виступ, із півдня України на Поділля та Волинь вирушила російська 5-та кавалерійська дивізія та багато піхотних частин. На її місце із власне російських губерній прибула 4-та кавалерійська дивізія. Фактично, вирушивши у похід у ніч із 26 на 27 квітня, польські повстанці з Київської та Волинської губерній уже змусили велику частину російських військ зосередитися в українських губерніях, де вони в більшості й перебували до кінця придушення повстання.

Передчасний виступ у Бердичівському повіті

Попри те, що події 26—27 квітня були добре організованими, а призначені командири усвідомлювали важливість дотримання дисципліни та загального плану, у Бердичівському повіті місцеві конспіратори почали свій виступ раніше, а саме наприкінці березня 1863 р.

За даними повітового справника, який пізніше проводив розслідування, на Бердичівщині формувалися кілька повстанських загонів:

- поміщика с. Велика Чернявка Владислава Подлевського (згодом страченого) — 15 осіб;
- у с. Турбівці поміщиків Драгомирецьких — 15 представників шляхти;
- у маєтку графа Ржевуського на чолі з його керівником Броніславом Подлевським — 30 осіб;
- у с. Пузирки графа Артура Тишкевича — група селян під орудою самого власника;
- у с. Спичинці челядь місцевого маєтку в кількості 12 осіб на чолі з графом Романом Бнінським, чоловіком власниці цього маєтку.

Крім того, за даними поліції, до повстанців долучилися поміщик с. Білої Валеріан Огоновський із сином Георгієм; мировий посередник із с. Левківки Герман Гейт та деякі інші місцеві шляхтичі. Всі загони вирушили на збірний пункт до Блажиевського лісу⁶.

Бердичівський повітовий поліцмейстер пізніше подав наступні пояснення щодо формування, складу та подальшої долі цього першого повстанського

⁵ Там само. Спр. 98. Арк. 1—1 зв.

⁶ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 1—1 зв.

загону: «Из г. Киева один только выходец студент Герман Андреев Романовский поступил в образовавшуюся в Бердичевском уезде близ с. Блажиевки мятежную шайку с помещиков, дворян, однодворцев и весьма немногих крестьян Бердичевского уезда, а также выходцев из Подольской и Волынской губерний. Прописанная шайка состояла из конных повстанцев более двухсот человек и при ней до тридцати человек пеших находилось. Начальником сей шайки называли помещика Платона Крыжановского, помощником его Владислава Падлевского, начальниками плутонгов графа Артура Тышкевича, дворянина Станислава Танаевского, австрийского подданного графа Романа Бнинского и помещика Болеслава Моргульца, и назывался народным комиссаром австрийский подданный Леон фон Чеконский, который успел бежать с поля, где были разбиты мятежники. Означенную шайку войска настигли близ м. Погребищ Бердичевского уезда, и при первой атаке драгун вся шайка смята и разбита наголову. Легло там сих мятежников до 40 человек, отбито знамя, часть оружия и обоз, какой находился при шайке. Начальники после разбития переловлены крестьянами, равно и протчие повстанцы более 150 человек»⁷.

Атака російської кавалерії, про яку згадував поліцмейстер, докладно описана в історії 16-го драгунського Глухівського полку: «Спустя несколько дней объявилась в Бердичевском уездном местечке Спичинцах небольшая шайка повстанцев, нападавшая на другое местечко Погребище. Для преследования этой шайки полк наш выслал из Киева один свой эскадрон. Пройдя от Погребищ к Спичинцам глуховцы встретили изменников у спичинецкой корчмы. Командир эскадрона послал к ним парламентёром прапорщика Леонтьева. Леонтьев подсакал к бунтовщикам и предложил им сдаться без боя. Поляки заносчиво ответили отказом и в то время, когда он не успел ещё отъехать и десяти шагов, тяжело ранили его ружейным выстрелом. Этот изменнический выстрел был сигналом к истреблению шайки: эскадрон бросился на мятежников и разбил их наголову. Человек 6 бунтовщиков легло на месте, а остальные кинулись наутёк кто до лесу, кто в помещичий дом Собанского, но глуховцы преследовали их и многих, поймав, представили в Киев. В числе последних находился и предводитель шайки — граф Бнинский, сосланный впоследствии в Сибирь» [4, С. 53—54].

З іншого звіту повітового справника, складеного у 1866 р., дізнаємося про точні втрати повстанського загону: «В стычке с нашими войсками убито в шайке 19 человек, из числа коих опознано только 5 человек поименованных в списке, прочих же опознать никто не мог». Упізнані серед загиблих: Еліяш Острович, син підполковника Михальського, зять поміщика Кучальського дворянин Цертович, дворянин Малиновський, однодворець Йосип Кульчицький. У звіті також наводиться список із 22 повстанців, переважно місцевих шляхтичів, «схованихся неізнано кудя по разбитии шайки». Вочевидь, їм удалося провратися крізь російські заслони та, вірогідно, дістатися білоруських теренів⁸.

⁷ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 3—4.

⁸ Там само. Спр. 97. Арк. 8—9 зв.

Марш із Києва «регімента» Р. Ольшанського

Найбільш яскравими сторінками в історії повстання 26—27 квітня 1863 р. були дії повстанських формувань Ромуальда Ольшанського на Київщині та полковника Едмунда Ружицького на Волині.

Біографію Ромуальда Ольшанського було досліджено лише у 2015 р., причому в контексті його професійної діяльності — як викладача-берейтора Університету св. Володимира. Він був сином Євстафія Станіслава Ольшанського, колишнього вчителя верхової їзди Волинського ліцею, який обіймав цю ж посаду в університеті з 1832 до 1850 р. Потому викладачем став випускник київського університету 25-річний Ромуальд. Університетський манеж знаходився на території 1-ї Київської гімназії [6, С. 45—46]. Вірогідно там, де зараз будівля Педагогічного музею України. Згідно з твердженням одного зі слідчих, загін київських повстанців називався «регіментом»⁹, що з французької мови означає «полк».

Кістяк формування склали студенти та інші відвідувачі манежу Ольшанських. За даними сучасного дослідника історії Київського університету Т. Самчука, всього у повстанні взяв участь 21 студент. 12 із них загинули. Решта потрапила в полон та засуджена до різних видів покарань (від багаторічних каторжних робіт до місячного ув'язнення). Самого Ромуальда Ольшанського розстріляли в Києві 21 березня 1864 р. [6, С. 47]. Згідно з інформацією, зібраною київськими поліцейськими в 1866 р., втекли за кордон студенти Університету св. Володимира Едуард Удерський, Целестин Чаплицький, Тит Далькевич, Олександр Криловський; крім того, було вбито в бою біля Бородянки службовця Київського губерньського управління Тита Сушкевича¹⁰.

У ніч із 26 на 27 квітня київські повстанці почали невеличкими групами виходити з міста по шосе в напрямку Бучи, Бородянки, Пісківки. Там вони мали з'єднатися із загонами, створеними в Радомишльському повіті, та йти на північ — у Мінську губернію. Найбільша київська група, кінна, очолювана Ромуальдом Ольшанським, просто виїхала з манежу й цілком відкрито попрямувала головною магістраллю Києва на захід. Один із випускників університету, В. Авсеєнко, залишив докладі спогади про те, як загін зібрався в манежі та вирушив назустріч долі: «Близ здання університета находилася большою, известный всему городу манеж ветерана старых польских войск Ольшанского. Если не ошибаюсь, он преподавал верховую ездку казённокоштным медикам, готовившимся на должности военных врачей. Он был любимцем польской аристократической молодёжи, сходившей с ума от его староуланских длинных белых усов и восторженных рассказов о восстании 1830 г. В конце апреля или начале мая, в чудную весеннюю ночь небольшие группы всадников выехали один за другим из ворот манежа и направились мимо университета на житомирское шоссе. За Триумфальными воротами всадники остановились, поджидая товарищей и

⁹ Там само. Спр. 108. Арк. 2 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 97. Арк. 17.

строясь в походную конную колонну. Это были запоздалые жертвы польской идеи, юноши и мальчишки, студенты и гимназисты, сформировавшие единственную, целиком выступившую из Киева конную банду» [7, С. 268—269].

У Бородянці київські повстанці мали отримати все необхідне для подальшого руху вже як збройне формування. Впродовж зими — весни 1863 р. Ромуальд Ольшанський неодноразово їздив до місцевого поміщика графа Ламберта Понятовського, залишався в нього на наради (в яких також брали участь лікар Кунцевич, керівник маєтку Самсонович та інші місцеві поляки), й кінець-кінцем виробив план походу, на першому етапі чітко реалізований:

1. Керівник маєтку Понятовського дворянин Самсонович за кілька днів до виходу загону з Києва розпорядився приготувати значні запаси сухарів, причому дворочим українцям сказав, що це робиться для чумаків. Але ті добре знали, що чумаків у Бородянці не було вже п'ять років, тож такі слова управителя збудили певні підозри.

2. Граф Л. Понятовський розпорядився зібрати всю наявну в маєтку вогнепальну зброю в кількості 72 одиниці та, попри розпорядження здати її в Київ, залишив в одному з будинків у Бородянці. Повстанці дісталися цього будинку й взяли собі 40 справних рушниць.

3. Коли загін Р. Ольшанського прибув до маєтку Л. Понятовського, там повстанців почастиували сніданком, передали ще кількох верхових коней, а для перевезення піших вояків підготували 9 возів. Перед від'їздом у бік Пісківки Самсонович наказав видати різну провізію: горох, крупи, овес, сіль, сало, тощо¹¹.

Точна чисельність «регімента» Р. Ольшанського достеменно невідома. Так, київський повітовий справник у своєму рапорті від 15 листопада 1863 р. припускав, що «ядро шайки, оставшейся в Киеве по день выступления, составляло не более 250 человек, в том числе конных до 100». Причому, вирушивши з Києва в ніч із 26 на 27 квітня та пройшовши через Біличі, Романівку, Баланівку, Бородянку й Пісківку, загін збільшився. Водночас, за твердженням справника, коли формування Р. Ольшанського було на межі Радомишльського повіту біля Мигальських хуторів повстанців залишалося лише 63. Коли ж «регімент» було остаточно розбито 29 квітня, він втратив 30 загиблими та 69 полоненими, якась кількість змогла врятуватися втечею¹².

Слідом за «регіментом» Р. Ольшанського з Києва виступив ще один невеличкий загін, який також пішов на Бородянку. Він прийняв на себе удар російських військ, що кинулися навздогін за Р. Ольшанським. Цікаво, що повстанці, котрі надзвичайно завзято боронилися від росіян, за лічені години до того були звичайними студентами, гімназистами або дрібними чиновниками. Пізніше київський поліцеймейстер так доповідав про це переслідування маленького загону: «Вслед за Ольшанским выступили остальные мятежники, в числе до 45 человек, по пути на д. Беличи и Романовку. За Романовкою они были настигнуты казака-

¹¹ Там само. Спр. 108. Арк. 1—2, 5 зв.

¹² Там само. Спр. 92. Арк. 9 зв.—10.

ми № 37 полка и, заняв выгодную позицию в опушке леса, завязали перестрелку. Начальник казаков, полагаясь на слова крестьян, что партия мятежников составляет более 300 человек, и опасаясь продолжать борьбу с неровною силою на открытой совсем стороне местности, приказал казакам отступить; в момент самого отступления с нашей стороны один казак смертельно ранен, а другой убит, но мятежники не остались без ущерба, у них убито и ранено до 20 человек.

Мятежники, подвинутые удачным отпором казаков и напуганные страшным уроном, подобрав своих раненых и убитых, торопливо направились вслед за Ольшанским на м. Бородянку.

Партия при продолжении пути значительно усилилась присоединением повстанцев, вышедших раньше и бродивших в лесах; партия эта в м. Бородянке была настигнута нашими войсками и разбита наголову. Мятежники потеряли убитыми 14, ранеными 3, попавшими в плен 68. Кроме разбежавшихся, которые перехвачены в последующие дни. С нашей стороны ранены 1 казак и 3 драгуна.

Тут же в сражении с нашими войсками мятежники положили своих раненых и убитых близ Романовки 20 человек, в крестьянские избы, в которых они сторели»¹³.

Спочатку повстанців переслідувала сотня 37-го Донського козацького полку осавула Сазонова. Слідом вирушили два ескадрони Глухівського драгунського полку і дві роти Полтавського піхотного полку на підводах. До військ також долучилися 30 озброєних селян [4, С. 54]. Цю експедицію очолив командир глухівських драгунів полковник граф Яків Тізенгаузен. У ЦДІАК України зберігся його рапорт: «1. По распоряжению начальника штаба войск Киевского военного округа 1-й и 4-й эскадроны вверенного мне полка выступили из г. Киева для преследования шайки польских мятежников 27 апреля утром: 1-й в 4 часа, а 4-й в 6 часов. На пятой версте от заставы Житомирского шоссе 1-й эскадрон взял одного пешего инсургента, шедшего по дороге в Киев с казачкою пикою. На 9-й версте, у корчмы, при соединении со старою Житомирскою дорогою, встретившийся крестьянин объявил, что инсургенты разсеялись по всему лесу, ближайшему к дороге, почему тотчас был отделён полувзвод с прапорщиком Шевелёвым, вперёд по дороге, на место, указанное крестьянами, где было взято им и подоспевшим эскадроном в лесу и самой корчме 20 человек. Немного ранее этого взвод под командою майора Мельгунова отправился по старой Житомирской дороге для обыскания леса и яра, но, за невозможностью преследования по чаще леса, найдены и взяты только 2 человека. Здесь же эскадрон получил известие от квартирному надзирателя, прибывшего от отряда казаков, находившегося впереди, что казаки, настигнув верстах в 15-ти впереди с. Романовки, за длинною греблею, в лесу, вооружённую шайку, пеших и конных, человек до 300, принуждены были, потерявши одного убитым и одного раненым, отступить к с. Беличам, где ожидают помощи, поче-

¹³ Там само. Арк. 10—11.

му 1-й эскадрон, с должною предосторожностью, двинулся вперед. По присоединении к казакам у д. Беличи командир эскадрона майор Мельгунов тотчас же по показанию жителей направил отряд вперёд. Под лесом спешил до 30 человек, для обыскания леса с разных сторон и, заметив в глубине леса инсургентов, после малой перестрелки взял 6 человек и возвратился к с. Беличам, где присоединился к нему 4-й эскадрон.

Отсюда весь отряд поспешно отправился по следам инсургентов и на дороге в с. Романовку, расположенное между большими лесами, оставлен взвод 4-го эскадрона под командою капитана Шмита для наблюдения за могущими скрываться в этих лесах инсургентами, где офицер этот взял 13 человек вооружённых. Далее по пути следования в с. Блестовицах было взято два мятежника. Из этого села отряд направился к местечку Бородянке. На закате солнца я настиг инсургентов, выстроившихся в деревне около церкви, где, после сильной перестрелки, было взято 68 человек. Кроме того, от взрывов двух хат, по словам инсургентов, сторели 20 мёртвых тел, 14 тел подобраны, а 3 тяжело раненых оставлены.

Конных шаек не встречал, а равно замечательных личностей, распоряжавшихся в бою, — не заметил»¹⁴.

У полковий історії глухівських драгунів зберігся докладний опис бою безпосередньо в Бородянці, який свідчить про драматизм цієї події, високий патріотичний дух повстанців і жорстокість російських військ: «С прочими своими драгунами барон Тизенгаузен настиг шайку у села Бородянки. Повстанцы заняли церковную ограду и хаты села. В этом случае в конном строю было нечего делать, и полковник приказал спешиться и рассыпаться в цепь. Перестрелка была для нас невыгодна: укрытые стенами хат и ограды мятежники поражали нас своим огнём, сами оставаясь в безопасности. Видя это, портупей-юнкер Щепотьев и старший вахмистр Кононов, вызвавшись в охотники, предложили зажечь хаты, а прапорщик Неверович с другим старшим вахмистром, Павловым, бросились во главе прочих атаковать церковную ограду.

Под сильным огнём бунтовщиков Щепотьев и Кононов невредимо добежали до хат и подложили под крышу пучок зажжённой соломы. Повстанцы, убоявшись пожара, были вынуждены бросить оружие и молить о пощаде. Их, в числе 68 человек, забрали в плен. Так, благодаря храбрости двух людей, было взято в плен 68. Прапорщик же Неверович и Павлов первыми перелезли через церковную ограду, подавая пример прочим. Завязалась рукопашная. Повстанцы были вооружены кто чем попало — кто ружьём, а кто и косой. Один из последних хотел поразить храброго прапорщика, но случившийся тут же рядовой Овчеренко сильным ударом ружья вышиб косу из рук неприятеля и спас тем жизнь своего офицера.

Мятежники были разбиты наголову: из них 34 человека были убиты, трое ранены, и 106 человек взяты в плен. Остальные люди шайки, бросившиеся наутёк к Романовке, были истреблены отрядом Шмидта.

¹⁴ Там само. Спр. 94. Арк. 1—2.

В нашем полку убитых не было и только три человека ранены: младший вахмистр Потеряхин — пулею в левое плечо навывлет; унтер-офицер Безкурченко — одною пулею в голову, а другою в указательный палец; рядовой Пономаренко — пулею в левое плечо спереди. Эти молодцы, как подобает честному и храброму солдату, не обратили внимания на свои раны, и тотчас же по перевязке возвратились в ряды сражавшихся, и оставались в них до самого окончания дела.

Раненые и пленные мятежники под конвоем наших драгун были привезены в Киев на подводах и там сданы в крепость» [4, С. 54—55].

Тим часом «регімент» Р. Ольшанського рухався до с. Пісківка. У цьому районі — в лісі поміж селами Мигалки та Рудня Мигальська, мало відбулися об'єднання з повстанцями Радомишльського повіту. За даними місцевого справника, всього в повіті було створено два загони. Перший нараховував 120—150 людей, його очолював управитель маєтку графа Олександра Браницького у с. Заруддя дворянин Станіслав Тарасович (пізніше загине в бою). Другий (до 70 осіб) було сформовано безпосередньо в лісі біля Пісківки¹⁵.

Докладне оповідання про подальшу долю «регімента» Р. Ольшанського та загонів, які до нього долучилися, знаходимо в доповіді радомишльського повітового поліцмейстера: «Формировавшиися в шайку мятежники в Радомысльском уезде, конные и пешие вместе, первый сборный пункт имели за с. Мигавками в лесу, в Рудне Мигальской вблизи с. Пясковки Киевского уезда, и в этом месте соединились с выходцами из Киева, бежавшими из шайки, разбитой под м. Бородянкою. По сведениям, главное начальство тут над шайкою имел Ольшанский. Отсюда шайка эта двинулась на хутор Пясковский; собранные же Тарасовичем в лесу возле слободы Стасевой мятежники около 60 человек в ночь с 26 на 27 апреля, пройдя Стасеву дугами по берегу р. Тетерева, за с. Зарудье, против урочища, называемого Вятери, переправились через р. Тетерев вброд и соединились с шайкою, бывшею на правом берегу р. Тетерева под начальством Ольшанского; соединившись все (около 150 человек), они прибыли к парому в д. Блитче, тут переправились и двинулись на д. Жереву, а оттуда лесами к с. Розважеву. В этом селении утром 30 апреля вся шайка была в дворе помещицы Понтус, где собранным до 20 человек крестьянам мятежники прочли золотую грамоту. Из Розважева шайка направилась на д. Белосукневку, а потом Верхолевск. Но в Верхолевском лесу 1-го мая мятежники были настигнуты войском и разбиты. Разбежавшиися мятежники искали убежища, но крестьяне везде ловили и представлявали их. Конные бежали в Овручский уезд и в с. Голубиевичах были вновь 2 мая настигнуты и разбиты. Положительно можно полагать, что шайка эта имела цель пробраться в Овручский уезд для соединения с формировавшеюся в том уезде шайкою [...]

Начальники соединившейся шайки были казак Сава и казак Комар. Казак Сава, по собранным мною в с. Розважев сведениям, при прочёте грамоты был

¹⁵ Там само. Спр. 90. Арк. 4.

верхом на лошади, имея обнажённую саблю. По описанию примет был похож или на Ольшанского, или на убитого Боярского, а потому, дабы разъяснить обстоятельство это, я предполагал бы необходимым предъявить Ольшанского тем крестьянам с. Розважева, которые находились 30 апреля при прочёте мятежниками золотой грамоты.

Тарасович был организатором шайки в Радомысльском уезде, в этом убеждают весьма частые поездки по Радомысльскому уезду. Сверх того он пред самым мятежом был и в с. Красиловке Таращанского уезда.

Отставной поручик Иосиф Дзержановский, землемер Сенчковский, Марцинковский и Русецкий были помощниками по организации шайки и имели значение выше звания рядовых. К числу начальников частей шайки принадлежали, вероятно, и помещики Монастерский, Фонберг, Бесядовский и другие, взятые в плен в Верховлевском лесу при разбитии шайки 1 мая, ибо они для отличия имели шёлковые рубашки»¹⁶.

У Верховлівському лісі 1 травня 1863 р. повстанців атакувала 12-та рота Кременчуцького піхотного полку, а також загони селянської сторожі. Короткий опис цього бою знаходимо в полковій історії згаданої частини: «12-я линейная рота в Верховлесских лесах Радомысльского уезда открыла значительной численности шайку, хорошо вооружённую, имевшую своих вожаков и некоторый вид обученного войска. Завязался бой, который был, хотя и не продолжительный, но очень упорный. Шайка была истреблена вся. Крестьяне не сочувствовали мятежникам, которые отнимали у них лошадей, скот и последние пищевые продукты, а потому часто доносили военным властям о месте нахождения банд, а иногда даже крестьяне сами вооружались вилами, топорами, косами и чем попало и принимали участие с нашими отрядами в уничтожении банд» [8, С. 56].

Після цього бою, як свідчив історіограф Кременчуцького полку, «для успокоения местных жителей и окончательной очистки местности от рассеявшихся банд, в Радомысльском и Овручском уездах было сформировано пять летучих колонн, которые сплошь полосами прошли по сказанному району и совершенно очистили местность от мятежников. 14-го сентября 1863 года полк наш был двинут к границе Царства Польского несколькими отрядами» [8, С. 58].

Цікаво, що, за словами радомишльського повітового поліцеймейстера, керівники повстанських загонів, аби привернути на свій бік селян, представлялися як «козаки» Сава та Комар, а отже намагались апелювати до історичних традицій часів Гетьманщини. Один із них, на думку поліцейського чиновника, був Р. Ольшанським, а другий — «убитим Боярським». Уточнюючі дані про останнього знаходимо у списках, зібраних у 1866 р. Київським польовим військовим судом про всіх загиблих і зниклих безвісти повстанців з Київської губернії. Отже, під час бою у Верховлівському лісі було вбито поміщика с. Водотій Здіслава Едуардовича Боярського, сина поміщика с. Карабачина Купріяна

¹⁶ Там само. Спр. 92. Арк. 1—2.

Юрійовича Пешинського та керівника одного з двох радомишльських загонів Станіслава Тарасовича¹⁷.

Таким чином, вийшовши з Києва повстанці за п'ять днів спромоглися просунути далі на північ. Вони мали чотири великих бої: під Романівкою (нині в межах м. Ірпінь), у Бородянці, у Верхолівському лісі (в районі сучасного с. Розважів) та Голубієвичих. В останньому з цих боїв, 2 травня 1863 р., загін київських і радомишльських повстанців було остаточно розбито.

Дії повстанських загонів у Київській губернії

Доволі чисельні загони було сформовано у Васильківському, Сквирському, Канівському й Таращанському повітах. Причому ті, що діяли у Васильківському та Сквирському повітах навіть змогли пробитися до сусідньої Волинської губернії, але там були розбиті значно сильнішим ворогом. У Звенигородському, Липовецькому, Уманському, Черкаському повітах Київської губернії повстанських підрозділів створено не було.

У Васильківському повіті двом загонам удалося об'єднатися під с. Розаліївка, а потім, відбивши напад місцевої селянської сторожі, вони попрямували на схід. Один із цих загонів був організований у с. Шамраївка — з працівників місцевого цукрового заводу та челяді маєтку графа Владислава Браницького. Спочатку було всього 9 людей. Згодом до загону долучилися ще 30 повстанців із навколишніх сіл. Він рухався через села Трушки, Насташки та Єзерну, якими володіли графи Браницькі, й усюди до нього приєднувалися добровольці. В Розаліївці, яка належала Титу Петровському, з числа прислуги останнього до загону пристали три особи. Загалом формування налічувало 70 повстанців¹⁸. Другий загін, що прибув на з'єднання до Розаліївки, було створено біля Саварок — маєтку графа Костянтина Браницького, на чолі з управителем дворянином Раймундом Ясинським. Через села Ольшанку, Житні Гори, м. Рокитне та Синявський цукровий завод загін прибув до Розаліївки.

Об'єднаний підрозділ очолив Р. Ясинський. За даними поліцейського справника Радомишльського повіту, він нараховував 100 повстанців. Р. Ясинський повів свій загін на північ — у бік с. Плесецьке. Далі пройшов села Мотовилівку, Фастівець, м. Фастів, та попрямував до с. Соловіївка Радомишльського повіту¹⁹.

До Соловіївки Р. Ясинський прибув у ніч із 27 на 28 квітня. Тут до нього долучилися рештки одного з місцевих загонів. Ліс, де розташувалися повстанці, швидко оточили озброєні місцеві селяни, котрі негайно перейшли в атаку. Подробиць бою віднайти не вдалося, але, вочевидь, він був запеклим. Згідно із зібраними пізніше даними Київського польового військового суду, у Соловіївському лісі загинули не менше 7 мешканців Радомишльського повіту, а

¹⁷ Там само. Спр. 97. Арк. 10—10 зв.

¹⁸ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 2; Ф. 489. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 6—7.

¹⁹ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 2—2 зв., 4.

також, вірогідно, до 10 повстанців із васильківських загонів. Серед них і Раймунд Ясинський. Решта повстанців здалися в полон і під конвоем донських козаків їх відправили у Житомир²⁰.

Ще один загін було створено між селами Ковалівка та Вінницькі Ставки неподалік від Фастова. За одними даними, в ньому було 15, за іншими — до 40 осіб. Згідно з рапортами місцевих справників, загін вирушив у бік с. Гребінки, де його роззброїли місцеві селяни, а повстанців передали поліції²¹.

У поліцейських звітах збереглися дані про ще один повстанський загін Васильківського повіту, доля якого склалася драматично: «Третья конная шайка из 80 человек сформировалась в Васильковском уезде, перешла в южную часть Киевского уезда, и близь с. Мировки была встречена крестьянами, вооружившимися наскоро чем попало. Мятежники пригласили крестьян объясниться с ними, и прежде всего прочитали им прокламацию, обещающую для мужиков благоденствие, дружбу, братство и равенство, если они изменят царю, а будут в союзе с поляками. Потом один из них, на коленях, прочитал золотую грамоту. Последовавшее затем молчание было прервано мировским крестьянином по фамилии Канонир, который, выдвинувшись вперед, спросил поляков: “Так осе вже все?” и по слову старшины “Берите их, хлопцы”, бросился на ближайшего поляка и схватил лошадь за узду. Поляк выстрелил, но дал промах, и в ту же минуту был убит косою. Остальные крестьяне в одно мгновение окружили мятежников и положили на месте убитыми до 14 человек, других переранили, а остальных перевязали, не много только спаслось бегством. Со стороны крестьян ни раненых, ни убитых не было»²².

У Сквирському повіті було організовано загін на чолі з прапорщиком Миколаївської інженерної академії Петром Хойновським, який, згідно з повідомленнями місцевих справників, узяв псевдонім «Григоренко». П. Хойновському допомагали поміщик Йосип Поповський, землемір Владислав Гемпель (пізніше вбитий селянами у Житомирському повіті), брати Антоній та Анатолій Запольські й ін. Кінний загін повстанців виступив у похід у ніч із 26 на 27 квітня 1863 р. Вранці 28-го він був атакований під селом Яроповичами підрозділом Білостоцького резервного піхотного полку. Разом із солдатами проти повстанців вирушили майже 200 озброєних кийками селян на конях. Солдати й селяни спочатку оточили повстанців, і деяких із них узяли в полон. Але більшій частині загону вдалося вирватися з пастки та дістатися Житомирського повіту Волинської губернії. Згідно з рапортом житомирського поліцейського справника, у загоні було до 100 осіб, а очолював його на той час В. Гемпель. Формування знову було оточено селянською сторожею. Під час бою П. Хойновський застрелив чотирьох селян, котрі намагалися його роззброїти. Але зрештою його схопили та пізніше засудили до страти. Серед

²⁰ Там само. Спр. 97. Арк. 10—10 зв., 18—19 зв.

²¹ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 2 зв.; Ф. 489. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 2—2 зв.

²² Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 11—11 зв.

повстанців було двоє вбитих (зокрема й В. Гемпель), 30 потрапили в полон, решті вдалося втекти²³.

Петро Хойновський був добре відомим у польських повстанських колах. Він належав до групи офіцерів Миколаївської інженерної академії, які заздалегідь планували революційні виступи, а потім поодиночки виїхали з Санкт-Петербурга в різних напрямках, аби зрештою долучитися до повстанців. Уважається, що лідером цієї групи був у подальшому знаний генерал Ярослав Домбровський, а П. Хойновський — один із його найближчих друзів [9, С. 9—10]. Російська влада вважала останнього настільки небезпечним, що його стратили дуже швидко — 22 травня 1863 р. «при г. Житомире за Бердичевской заставой». Цікаво, що свідком розстрілу став 9-річний Володимир Короленко — майбутній письменник, і ця подія стала для нього одним із найбільших вражень дитинства [10, С. 188].

Великий повстанський загін було сформовано в Канівському повіті, а саме на Дибінецькому економічному філярку, який належав графам Браницьким. Також до нього вступили службовці маєтків у с. Лука та Кашевата, які належали поміщику Молодецькому²⁴. У ніч із 26 на 27 квітня цей загін вирушив до сусіднього Таращанського повіту, аби там, у Лучанському лісі, з'єднатися з місцевим повстанським формуванням на чолі з директором Лучанського цукрового заводу Маврикієм Горецьким. Згідно з пізнішим розслідуванням російської влади, до організації загону був причетний поміщик с. Ставищі граф Олександр Браницький. До повстанців також долучилися працівники його Єзерянської та Синявської цукроварень²⁵. Але місце збору загону в Лучанському лісі було викрите. Під час короткого бою загинуло 17 повстанців (власне й М. Горецький)²⁶.

Загін Таращанського повіту формувався у маєтку поміщика Молодецького у с. Круті Граби. Але місцеві селяни вдарили у дзвони на сполох. «Змовники» розбіглися²⁷.

Повстання Е. Ружицького у Волинській губернії

На Волині, котра межувала з Царством Польським, було багато російських військ, тож у Кременецькому, Рівненському, Острозькому та інших повітах, за твердженням поліцейських справників, місцеві поляки не спромоглися створити власні загони. Проте в Новоград-Волинському й Заславському повстанський рух мав широкий розмах. Як і в Київській, у Волинській губернії виступ розпочався в ніч із 26 на 27 квітня 1863 р.

Керівник повстанців підполковник російської армії Едмунд Ружицький спочатку був командиром невеличкого загону, який складався з місцевих по-

²³ Там само. Спр. 89. Арк. 1—2; Спр. 92. Арк. 15 зв.—16.

²⁴ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 2 зв.—3.

²⁵ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 2—3 зв.

²⁶ Там само. Спр. 97. Арк. 12, 15—16.

²⁷ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 3.

міщиків і дворян та зібрався біля сіл Картовці й Краснопілля у Житомирському повіті. Цей загін він привів у район Любара Новоград-Волинського повіту, де до нього почали приєднуватися місцеві повстанці. Інші два формування Житомирського повіту були швидко ліквідовані. Зібраний у районі сіл Золотницьке, Суха Балка загін відразу без бою захоплений донськими козаками, а організований у кількості 40 осіб біля с. Солотвина швидко виявили та роззброїли місцеві селяни²⁸.

У Новоград-Волинському повіті повстанці не лише чинили завзятий опір, а ще й активно маневрували, самі нападали на дрібні російські частини та державні установи, завдяки чому їх не вдалося швидко розбити. Пізніше в рапорті новоград-волинського повітового справника було докладно описано ці бої: «Первая шайка появилась в 6 верстах от м. Любаря в лесу (на Битом озере). Начальство над этой шайкой принял Станислав Дунин, а потом 28 пришла к Битому озеру шайка, сформировавшаяся в Житомирском уезде в лесу, около с. Куськова, под начальством Ружицкого, и тогда Дунин передал команду над своей шайкой Ружицкому. Две эти шайки были преимущественно конные (около Любаря степная местность), в них было до 800 человек повстанцев.

В ту же ночь с 26 на 27 апреля появились шайки в Миропольском лесу около м. Мирополя, в Серединском лесу около с. Свинобичь, недалеко от почтовой дороги между Новоград-Волинском и Полонным, и в Токаровском лесу, около м. Полонного, вблизи той же почтовой дороги. Все эти шайки были пешие, от 150 до 200 человек каждая.

2. В уезде было два главных сборных пункта мятежников: Полонное и Мирополь. Соединение шаяк в этих пунктах происходило следующим порядком. 1-го мая шайка Ружицкого пришла из Любара в м. Полонное. К этой шайке в м. Полонном присоединилась токаревская шайка под командованием француза Догамеля, которая накануне соединилась с серединскою шайкою, бывшею под командою Гонсецкого. В Полонном лесу к шайке Ружицкого присоединилась ещё небольшая шайка, пришедшая из Нучпальских лесов Заславского уезда под командою, как говорят, Цеханского. Вследствие всего этого у Ружицкого образовалась шайка от 1200 до 1500 человек. 4 мая Ружицкий двинулся к м. Мирополю, как видно для соединения с миропольскою шайкою. К миропольской шайке, бывшей под командою Симашко, присоединилась 4 мая шайка Яроцкого, образовавшая под Мирополем до 200 человек и Яроцкий принял командование над обеими шайками.

3. Отряд флигель-адъютанта Казнакова, выступивший из м. Чуднова 3 мая, напал на след шайки Яроцкого в лесах м. Романова. Вечером 4 мая казачий разъезд встретил авангард Ружицкого около м. Мирополя и тотчас дал знать о том флигель-адъютанту Казнакову. В ту же ночь Казнаков прибыл из м. Романова в Мирополь, в предместье которого, на Каменке, ночевала шайка Ружицкого. С рассветом завязался бой. Наши войска быстро атаковали Ружиц-

²⁸ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 15—15 зв., 16—16 зв.

кого и шайка побежала к Полонному, оставив на месте до 30 человек убитых. Но едва наши войска начали преследовать Ружицкого, как появилась в тылу отряда шайка Яроцкого, которая, услышав выстрелы, хотела атаковать казаков с тыла. Тогда отряд наш, оставив Ружицкого, пошёл навстречу Яроцкому, и, встретив его шайку около кладбища, окончательно уничтожил её, положив на месте 96 повстанцев и забрав весь обоз. В обеих этих стычках в Мирополе было убито 127 мятежников, раненых было 18 человек и взято в плен 66 человек. С нашей стороны убиты 1 стрелок, 1 казак и ранены 11 человек стрелков»²⁹.

Після бою під Мирополем 5 травня загін Е. Ружицького через Полонне виступив до Заславського повіту, повернувшись на південь і 8 травня знов з'явився в Новоград-Волинському повіті. Пройшовши через Любар, він попрямував на Заславщину³⁰.

У Заславському повіті також було організовано кілька великих повстанських загонів на чолі з відставними офіцерами російської армії. Але найбільшому з них, під командуванням капітана Любинського, так і не вдалося об'єднатися з Е. Ружицьким — у кількох боях загін було розбито. Але інші заславські повстанці у великій кількості влилися до загону Е. Ружицького.

Заславський повітовий справник 5 грудня 1863 р. подав докладний рапорт про організацію повстанських загонів та бойові дії проти них: «Мятежники образovali шайки 29 апреля в частных сборных пунктах: 1) в лесах Коськовецком, 2) Грицевском и 3) возле селения Свинной, отколь мгновенно соединились в общем сборном пункте в Нучпальском лесу в урочище Ревни; в Коськовецком лесу было мятежников до 300 человек, из коих половина пеших, а половина конных. Пешими командовал отставной капитан Любинский, а конными — австрийский подданный Кашинский под начальством сформировавшего шайку помещика Краевского. В Грицевском лесу было до 200 человек конных под начальством отставного поручика Ключковского, и возле с. Свинной до 30 человек конных под начальством помещика отставного штабс-ротмистра Махчинского — сия последняя шайка присоединилась к шайке Ружицкого, бывшей в. Полонном [...]

Битва наша с мятежниками происходила 10 числа мая в Минковецком лесу, где мятежники в числе до 1500 человек были совершенно разбиты. В этом деле со стороны мятежников убито до 100 человек, но кто именно, положительно неизвестно, ранено 12, именно: Шумовский, Каленский, Рафаловский, Недзяловский, Завадовский, Дзенциоловский, Галозинский, Август Лясота и Осип Лясота; с нашей стороны убито нижних чинов 11 и ранено 17, но кто именно убит и ранен сведений не имеется. Принадлежали же таковые к 4 стрелковому батальону. Впоследствии поймано крестьянами разбежавшихся из этой шайки поляков 419 человек»³¹.

²⁹ Там само. Арк. 18—19 зв.

³⁰ Там само. Арк. 20.

³¹ Там само. Арк. 22—23.

Після бою в Миньковецькому лісі рештки заславських повстанців у кількості до 100 осіб відступили на територію Острозького повіту. 12 травня вони розташувалися на відпочинок у Мякотському лісі неподалік від с. Плужно, але були швидко викриті місцевими мешканцями. Наступного дня табір атакувала 12-та рота Орловського піхотного полку. У бою загинули 22 повстанця, серед них і капітан Любинецький, а ще кілька потонули в болоті. У російських військ було 5 вбитих і кілька поранених³².

Тим часом Ружицький 10 травня перейшов у Літинський повіт Подільської губернії, де до нього долучилися 65 місцевих повстанців, але потім знову повернувся на Заславщину: «При следовании из Подольской губернии шайки Ружицкого таковая, проходя через Заславский уезд за границу, разбила в с. Коськове и Новом-Селе волостные правления, в с. Лисинцах — почтовую станцию и в м. Грицове в доме судебного следователя Даниловича забрали ружьё, пистолет и саблю. Под с. Салихою 14 мая шайка Ружицкого была настигнута нашими войсками и в произошедшей перестрелке убито 7 мятежников, но кто именно неизвестно, и ранено до 20 человек, из коих 11 оставлены Ружицким в с. Волице»³³.

16 травня 1863 р. загін Е. Ружицького пройшов маршем Кременецький повіт, причому, за даними місцевих мешканців, у нього на той час було 600 осіб. А потім повернувшись до Старокостянтинівського повіту й там, через Пальчинецький прикордонний пост, перетнув кордон та опинився на австрійській території³⁴.

На цьому фактично повстання у Правобережній Україні, яке почалося 26—27 квітня 1863 р., завершилося.

Напад на Радзивилів та інші бої на кордоні з Австрією

У польській історичній літературі існує думка, що поразка повстання на Волині була серед іншого обумовлена тим, що на допомогу Е. Ружицькому та іншим не прийшли польські загони, створені на території Австрії. Не вдаючись до дискусії, наведемо факти про спроби польських формувань, створених на Галичині, перетнути кордон і допомогти повстанцям Волині. Ці спроби від початку були приречені на невдачу, оскільки в той час, коли вони реалізовувалися, повстання у Правобережній Україні було вже придушено.

Перший великий похід галицьких поляків було здійснено 19 червня 1863 р. на м. Радзивилів. Згідно з рапортом місцевого поліцмейстера, нападників було близько двох тис., і всі — австрійські піддані на чолі з Висоцьким та Гординським (останній під час бою загинув). За твердженням поліцейського очільника, повстанці втратили вбитими, потонулими та померлими внаслідок поранення 101 особу, полоненими — 90 (з них 19 були поранені, 2 померли

³² Там само. Арк. 14—14 зв.

³³ Там само. Арк. 23.

³⁴ Там само. Арк. 7—7 зв.

під час надання медичної допомоги). З боку російських військ було 8 вбитих солдатів і 26 поранених (кілька з них згодом померли). В рапорті радзивилівського поліцмейстера зберігся також повний список полонених³⁵.

Кременецький повітовий справник у своєму донесенні висловлював думку, що повстанців було до 1 400 осіб, відзначав одного з їхніх командирів, а саме Ліщинського, пораненим захопленого в полон та з іншими бранцями відправленого до Києва³⁶.

Загальне командування під час нападу на Радзивилів здійснював генерал Юзеф Висоцький (уродженець Тульчина Подільської губернії), який після цієї історії був заарештований австрійською владою та інтернований.

Пізніше, коли польовий військовий суд у Києві розбирав справи захоплених у Радзивиліві повстанців, його члени намагалися зрозуміти сенс цього нападу. Було здійснено запит у департамент поліцейських справ у Варшаві. Звіди надіслали виписки зі свідчень захопленого в полон відставного штабскапітана Владислава Рудницького, котрий детально знав про плани керівників повстання. Ось що він розповів про Радзивилів: «Высоцкому (командовавший в 1863 году восстанием в юго-западных губерниях России и распоряжавшийся всеми приготовительными работами в Восточной Галиции) неизвестно почему казалось необходимым взять Радзивилов, чтобы там неизвестно каким образом иметь опорный пункт для последующих действий. Поэтому он назначил для своего отряда и для отряда Городыского сборные пункты соответственно этой цели. Отряды, по всему вероятно, не могли быть готовы раньше, как во второй половине июля. Но ещё в конце июня, когда отряды были ещё в таком состоянии, как я указал выше, полномочный комиссар Майковский, бывший тогда слепым орудием Сапеги, отдал Высоцкому от имени “жонда народного” приказание выступить непременно до 1-го июля с таким отрядом, какой у него будет сформирован к тому времени. Князь Сапега обязался приготовить всё нужное в семь дней, а слабохарактерный Высоцкий не имел силы воли воспротивиться этому нелепому приказанию и согласился выступить. Затем началось движение отрядов Высоцкого и Городыского из Львова к Бродам. В пять дней привезено было 800 ружей, вся одежда и боевые запасы; люди же шли небольшими партиями. Охотники, оружие и боевые запасы отправлялись прямо на сборные пункты в устроенные в лесах Бродских два лагеря.

1-го июля 1863 года Высоцкий и Городыский с кое-какими собранными отрядами атаковали Радзивилов и, как следовало ожидать, были разбиты»³⁷.

Ще два бої в межах Волинської губернії відбулися у середині осені 1863 р. Перший — в районі с. Новосілки 19 жовтня, де група з 300 повстанців намагалася просунути вглиб Володимир-Волинського повіту з боку Грубешівщини. Проти неї відразу вирушила 9-та рота Александропольського (Алексопольського) піхотного та кінний підрозділ Казанського драгунського полків.

³⁵ Там само. Арк. 24—28.

³⁶ Там само. Арк. 8.

³⁷ Там само. Спр. 36. Арк. 1 зв.—2 зв.

Після короткої сутички загін відступив, втративши, за твердження російських джерел, 100 рушниць і майже 2 тис. набоїв [11, С. 52].

20 жовтня новий загін, чисельністю до двох тисяч перейшов кордон у районі населеного пункту Меджори. Проти нього виступив зведений російський підрозділ із м. Порицьк. Почувши про це, повстанці повернулися на свою територію й іншим шляхом зайшли до вільного від російських військ Порицька. Проти них було кинута сили, які знаходилися в Устилузі, Володимирі-Волинському, Дружкополі, Локачах і Луцьку. Відсіч нападу цього загону, за твердженням російських полкових істориків, була найбільшим бойовим зіткненням на Волині у другій половині 1863 р. Вночі 22 жовтня до Порицька прибув великий російській кавалерійський підрозділ. Повстанці відступили до лісу поряд із прикордонним с. Меджори. Їх невідступно переслідували вершники та, як стверджували російські автори, «порубали до 30 поляків». Ранком 22 жовтня кавалерія атакувала ліс та прилегли до нього території. Під тиском росіян поляки були змушені знов перейти кордон, де їх зустріли австрійські війська, роззброївши до 500 повстанців. Росіяни взяли в полон 11 осіб, захопили 7 тис. набоїв і 30 коней. Загоном, який здійснив напад на Порицьк, командував граф Комаровський [5, С. 171—172].

Бій із повстанцями 22 жовтня 1863 р. став останнім із задокументованих у російських джерелах на території України. Попри вкрай нерівні сили, несприятливі умови, відсутність навчених людей, достатньої кількості зброї, розкиданість на великі відстані один від одного, польські повстанські загоны продемонстрували відданість національній справі. Імена та подвиги багатьох із цих людей залишилися лише на сторінках документів. Дослідження історії польських повстанських формувань та їхніх командирів 1863—1864 рр. на території України має значний архівний потенціал. І він, вочевидь, буде використаний у подальших публікаціях вітчизняних та зарубіжних дослідників.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Polske natsionalne povstannia 1863—1864 r. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Польське національне повстання 1863—1864 р. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Ред. І. Кривошея, Н. Моравець. Київ, 2017. 186 с.].
2. Mozghovyi, I. Sichneve povstannia v Polshchi ta Ukraina. *Svitohliad — Filosofiia — Relihiia*. 2014. 7: 105-119 [in Ukrainian].
[Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна. *Світогляд — Філософія — Релігія*. 2014. Вип. 7. С. 105—119].
3. Lebedkin, M. O plemennom sostave narodonaseleniya Zapadnogo kraia Rossijskoj imperii. *Vestnik Yugo-Zapadnoj i Zapadnoj Rossii. Istoriko-literaturnyj zhurnal*. 1862. II [in Russian].
[Лебедин М. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи. *Вестник Юго-Западной и Западной России. Историко-литературный журнал*. 1862. Т. 2].
4. Maksyutenko, A.M. Kratkaya istoriya 16-go dragunskogo Gluxovskogo Velikoj Knyagini Aleksandry Iosifovny polka. Varshava, 1898 [in Russian].

- [Максютенко А.М. Краткая история 16-го драгунского Глуховского Великой Княгини Александры Иосифовны полка. Варшава, 1898].
5. Shustov, V.N. Istoriya 25-go dragunskogo Kazanskogo polka. Kyiv, 1901 [in Russian]. [Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. Киев, 1901].
 6. Samchuk, T.V. Vykkladannia verkhovoi izdy v universyteti Sv. Volodymyra (1835—1863 rr.). *Naukovyj visnyk Kremenets'koi oblasnoi humanitarno-pedahohichnoi akademii im. Tarasa Shevchenka. Serii: Pedahohika*. 2015. 5: 39-48 [in Ukrainian]. [Самчук Т.В. Викладання верхової їзди в університеті Св. Володимира (1835—1863 рр.). *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. 2015. Вип. 5. С. 39—48].
 7. Z imenem Sviatoho Volodymyra: Kyiv's'kuj universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh uchashnykiv. Kn. 1. Kyiv, 1994 [in Ukrainian]. [З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах учасників. Кн. 1. Київ, 1994. 398 с.].
 8. Pamyatka soldata 32-go pexotnogo Kremenchugskogo polka v pamyat' 100-letnego yubileya polka. 1806—1906. Varshava, 1906 [in Russian]. [Памятка солдата 32-го пехотного Кременчугского полка в память 100-летнего юбилея полка. 1806—1906. Варшава, 1906].
 9. Księga Pamiątkowa opracowana staraniem Komitetu Obywatelskiego w czterdziestą rocznicę powstania r. 1863/1864. Lwów, 1904 [in Polish].
 10. D'yakov, V.A., Miller I.S. Revolyucionnoe dvizhenie v Russkoj armii i vosstaniya 1863 g. Moscow, 1964 [in Russian]. [Дьяков В.А., Миллер И.С. Революционное движение в Русской армии и восстания 1863 г. Москва, 1964. 448 с.].
 11. Kratkaya istoriya 31 pexotnogo Aleksopol'skogo polka. Varshava, 1909 [in Russian]. [Краткая история 31 пехотного Алексопольского полка. Варшава, 1909].

Надійшла / Received 18.04.2023

Yaroslav TYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Deputy Director on Scientific Work,

National Museum of Military History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

POLISH INSURGENT UNITS

IN THE RIGHT-BANK UKRAINE 1863—1864

IN THE LIGHT OF THE SOURCES

The purpose of the article is to find and systematize the information stored in the archives about the organization and combat activity of Polish insurgent units and the territory of Right-Bank Ukraine in 1863—1864. **The methodology** based on the principles of historicism, systematicity, verification, and scientificity. Were used such methods as chronological, biographical, problem-searching, and retrospective. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, author has carefully collected, analyzed and described the history of creation, combat activity and subsequent fate of all Polish insurgent units that operated on the territory of Right-Bank Ukraine. This research investigated names

of all units' commanders, their life paths and circumstances of death. **Conclusion.** The goal of Polish insurgents located on the territory of Right-Bank Ukraine was to enter into the Belarusian provinces, unite with local units, attack the rear of Russian troops and advance into the Congress Poland. The uprising in Ukraine began on the night of April 26—27, 1863, and was defeated by mid-May. The organization of rebel units began long before this date. Polish aristocrats supplied future soldiers with everything necessary: horses, weapons, clothes, food, etc. The Polish insurgent units were well organized, but few in number and located far from each other. As a result, the vast majority of them were defeated; leaders and commanders were killed in battles with the enemy, or were captured and executed later. Only the detachment of Edmund Różycki was lucky to escape. Polish and Ukrainian historiography of the Polish Uprising 1863—1864 are considered primarily through the prism of his military activity. Other heroes of this period are mainly forgotten. At the same time, the archives of Ukraine contain several unexamined documents of that period, thanks to which this topic can be more widely disclosed in future publications.

Keywords: Polish (January) Uprising 1863—1864, Edmund Różycki, Romuald Olszański, Petro Chojnowski.